

Левицька Т. О.,

аспірант

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

ІМІДЖІ МУСУЛЬМАНИНА В ІСТОРИЧНОМУ РОМАНІ В. СКОТТА «ТАЛІСМАН»

Анотація. Використовуючи новітні методи дослідження однієї з галузей компаративістики – імагології, автор статті досліджує історичні, культурологічні, соціологічні і психологічні аспекти іміджів мусульманина в історичному романі В. Скотта «Талісман».

Ключові слова: імагологія, В. Скотт, мусульманин, сарацин, християнин, образ Чужого.

Постановка проблеми. У сучасному мультикультурному світі проблема формування та трансформації стереотипних уявлень однієї релігійної спільноти про іншу є вкрай актуальною, а їх неупереджене дослідження – основою для подолання хибних уявлень та забобонів, що ускладнюють порозуміння між представниками різних культур. Оскільки художня література, як ніщо інше, здатна відтворювати релігійні іміджі в їх реальній повноті та багатогранності, постільки її літературознавче пізнання може внести свій вклад у загальну сферу культурологічних знань. Відтак актуальність нашого дослідження обумовлена ще й зростаючою вагою компаративістики та зокрема її складової – імагології як одного з найвагоміших напрямів наукової стратегії сучасного гуманітарного пізнання.

Об'єктом дослідження в статті виступають історичні романи англійського письменника XIX ст. В. Скотта. Під час аналізу його творчого доробку іміджі мусульманина, під якими ми розуміємо такі літературні образи, що не лише активно конструюють індивідуальні риси, а й експресивно узагальнюють ідентичність персонажів, подаючи певні їхні ознаки як типові для adeptів цієї релігії, нами було виявлено в трьох романах: «Айвенго» [15], «Талісман» [16] та «Граф Роберт Паризький» [14]. Однак **предметом дослідження** статті є релігійні іміджі мусульманина лише в романі «Талісман».

Під час дослідження широко використовувалися методологічні надбання сучасної імагології, а саме: ідеї, висловлені в працях М. Беллера, Ж. Леерсена [8], М. Кадота [9], Х. Дізерінка [10], І. Нойманна [11], Д. Райлі-Сміта [12], Є.В. Папілової [5], а також порівняльного літературознавства – праці Д.С. Наливайка [4], С.М. Андрусіва [1], Г.Д. Гачева [2] та ін., зокрема такі методи, як типологічний, мотивний, інтер- та контекстуальний аналізи тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Іміджі мусульманина у творчості В. Скотта побіжно досліджували Е. Сібері, Дж. Вотт, І. Варрак та ін. Зокрема, професор Колумбійського університету Е. Саїд у праці «Орієнталізм» зазначав, що письменник разом із такими видатними письменниками XIX ст., як Г. Флобер, Ж. Нерваль та ін. був обмежений певними стереотипами, які позна-

чилися на його інтерпретації культури ісламу [13, с. 161]. Д. Райлі-Сміт у книзі «Хрестові походи, християнство та іслам» частково проаналізував вплив іміджів мусульманина романів В. Скотта на ставлення до ісламського світу письменників доби романтизму [12, с. 65]. На думку автора, тема культурної зверхності та переваги мусульманської культури над християнською, яку В. Скотт лише окреслив в «Айвенго», повністю охопила сюжет роману «Талісман» [16].

У передмові до одного з видань роману дослідник Е.П. Зіннер зазначив, що автор не завжди точно притримується історичної правди і дещо прикрашає образ християн. Дослідник пояснює це «історично зумовленим обмеженням світогляду і художнього методу письменника, його схильності до ідеалізації середньовіччя» [3, с. 5]. На його думку, більш близький до історичної правди є образ мусульманина – султана Саладіна, якого автор змальовує з виразною теплотою та співчуттям. «Протиставляючи одна одній такі типові для свого часу постаті, як Ричард «Левове Серце», з одного боку і султан Саладін – з іншого та розкриваючи у цьому протиставленні тенденцію двох світових культур, В. Скотт мистецьки вирішує важку творчу проблему та створює дивовижно яскравий роман» [3, 5]. Проблеми формування й інтерпретації релігійних іміджів у художній літературі доби романтизму досліджували також вітчизняні вчені В. Будний, Д. Наливайко, С. Філюшкіна, В. Орехов та ін.

Не зважаючи на значну кількість опублікованих статей і монографій про творчість В. Скотта, дослідники майже не приділяють уваги його роману «Талісман». Наприклад, у масштабній праці Б. Реізова «Творчість Вальтера Скотта» лише побіжно згадується про цей літературний твір. Необхідно зазначити, що в жодній із наукових праць, присвячених В. Скотту, немає системного аналізу релігійних іміджів мусульманина у творах письменника. У зв'язку із цим **мета дослідження** – проаналізувати історичні, культурологічні, соціологічні й психологічні аспекти іміджів мусульманина в романі В. Скотта «Талісман».

Виклад основного матеріалу дослідження. «Східна» тематика потрапила в центр уваги літераторів, а сам Схід став втіленням бажаної свободи та незвіданої загадковості ще на зорі доби романтизму, сформувавши романтичний «ідеал» чистого незайманого світу, недоторканої природності та глибокої мудрості. Сходом захоплювалися Дж. Байрон, Й.В. Гете, Е.Т.А. Гофман та ін. Однак головну позицію серед творів романтиків про Схід безперечно займає роман В. Скотта «Талісман». Це був новий тип історичного роману на східну тематику, у якому втілювалася не лише ідея самоцінності Сходу, але й ідея синтезу християнської та мусульманської культури.

Перед написанням твору В. Скотт глибоко вивчив величезну кількість, східної літератури, відомої на той час, включаючи поезію та філософію, а також історичні праці про хрестові походи, усні перекази, балади, життєписи історичних діячів тощо. Науковці звертають увагу на те, що на погляди письменника значно вплинули ідеї шотландського історика В. Робертсона, який вкоренив серед багатьох європейців міф про зверхність мусульманської цивілізації над християнською.

Події в романі «Талісман» розгортаються в Палестині під час третього хрестового походу. У численних сюжетних лініях В. Скотт порівнює чесноти християн-лицарів та мусульман-сарацинів. Читач одразу ж зіштовхується з представниками двох релігій, які протиборствують між собою. Однак саме через їхній непростий діалог пізнається суть релігійного та морального розходження між релігіями. На думку Ю. Петровського, «звертаючись до однієї з найцікавіших сторінок світової історії – епохи хрестових походів, – В. Скотт змальовує багатовікове драматичне протистояння двох світів, зіткнення європейської та арабської культур в епоху середньовіччя» [6, с. 38].

З перших сторінок роману автор занурює читача в змістовий простір епохи хрестових походів, описуючи пустелю на узбережжі Мертвого моря, похмурі голі скелі, на фоні яких пересувається хрестоносець Кеннет: «Сонце заливало сліпучим яскравим сяйвом цей пустельний ландшафт, і усе живе немов би сховалося від його проміння. Лише самотня фігура вершника повільно пересувалася сипучим піском» [6, с. 15]. Пустеля в сприйнятті європейця-християнина відіграла досить символічну роль, виступаючи подвійним сакральним простором, бо саме тут 40 днів постував Ісус Христос і саме тут його спокушав демон. Такий контраст позначається на внутрішньому стані героя: «...при згадці, що він знаходиться посеред тієї жаклиивої пустелі сорокаденного посту, де лихий дух спокушав сина людського, його охопив неабиякий страх» [6, с. 42]. Для мусульманина – навпаки, пустеля була зручним місцем для спілкування з джинами. Автор зазначає, що наблизившись до місяця, де «злі духи знайшли собі притулок», мусульманина «охопив захват і він почав співати пісні. Це хвилювало його і викликало почуття радості» [6, с. 69].

В одному з перших епізодів твору християнин Кеннет вступає в смертельний двобій із мусульманином Саладіном. Завдяки таким епітетам, як «спритний мусульманин» [6, с. 15], «хоробрий сарацин» [9, с. 117] тощо, які автор використовує повсякчас, читач сприймає мусульманина, у якому був присутній «сарацинський дух» [6, с. 15], кращим воїном за християнина.

Перше протистояння між рівними супротивниками закінчується вничю, після чого між ними розпочинається розмова, яка уособлює діалог культур. Спочатку лицар демонізує мусульман: «Я так і знав, – відповів хрестоносець, – що твоя сліпа раса походить від цих нечистих демонів: адже без їхньої допомоги вам не вдалося б утримати у своїх руках святу землю Палестини...» [6, с. 65].

Контраст між двома типами культур з'являється одразу ж у декількох аспектах. Перший – зовнішність: «За зовнішнім виглядом та рисам обличчя християнин і мусульманин були повною протилежністю – кожен з них був характерним представником своєї нації. Франк (франками

мусульмани називали усіх християн-європейців – Т. Л.) вирізнявся фізичною силою і був схожий на древнього гота. Сарацинський Емір являв собою різкий контраст із західним хрестоносцем» [6, с. 26–27].

Другий – культурний: «Обидва воїни були ввічливі, однак ввічливість християнина була викликана почуттям обов'язку, тоді як ввічливість сарацина – почуттям власної гідності. Манери східного воїна були більш стримані та витончені» [6, с. 28].

Третій – побутовий: «Трапеза обох була скромною, у сарацина – навіть більш ніж скромною. Жмені фініків і шматка ячмінного хліба було достатньо, щоб вгамувати голод східного воїна» [6, с. 39]. «Їжа християнина була щедрішою. Основна її частин, в'ялена свинина, викликала у мусульманина відразу» [6, с. 40].

Четвертий – географічний: шотландця лякає пересічний спекотний ландшафт батьківщини мавра – пустеля і Мертве море, на якому «все ще лежить прокляття, і а ні людина, а ні звір не п'є ні з нього, ні з річки, що його живить» [6, с. 36]. Тоді як для мавра є незвичним прохолодний європейський клімат, а «холод, який робить воду твердою, як камінь» жахає його [6, 24]. Автор, описуючи навколишній східний ландшафт, вдало змінює пейзажі і це «не проста зміна декорацій задля живописного ефекту, – як пише Б. Реїзов, – сцена у Скотта пояснює дію і вводить нову групу персонажів, а разом з ними і нову суспільну групу, яку не можна описати поза побутом та оселею» [7, с. 40].

У такому яскравому і комплексному протиставленні (зовнішність, культура, побут, географія тощо) представників двох культур повною мірою проявляється притаманний романтизму принцип контрастного зображення, який автор ефектно використовує для формування релігійних іміджів протягом усього роману.

Перемовившись із Саладіном, Кеннет розуміє, що його ворог, зрештою – не така вже й страшна людина. Типова для християнина тогочасної Європи брутальна зневага до мусульман дещо змінюється після набуття Кеннетом власного досвіду в спілкуванні з іновірцем: «Мої слова стосуються не тебе особисто, сарацин, я маю на увазі усе твоє плем'я і релігію. Мене дивує не те, що ти походиш від нечистих духів, а те, що ти цим пишаєшся» [6, с. 65].

З першого розділу автор майстерно вибудовує місток для налагодження діалогу двох культур. Попри зображення глибоких розбіжностей між представниками двох релігій В. Скотт подає їх спільні риси: і християнин і мусульманин вирізнялися високою мораллю, були вірними своїй релігії, шляхетними, хоробрими, чесними, невибагливими, їх також поєднувало почуття власної гідності. Трохи навіть не історично виглядає місія хрестоносця Кеннета, що полягала у встановленні тривалого миру й виведенню християнських військ із Палестини.

В. Скотт був позбавлений віросповідних пристрастей і з іронією ставився до релігійних забобонів, однак, торкаючись теми хрестових походів та релігійних війн, враховуючи історичну роль релігій в епоху середньовіччя, не міг не приділити їм відповідної уваги. Як влучно зазначив дослідник Б. Реїзов, хоча автор і вбачав у релігії лише певну політичну силу, яку варто було б скерувати на користь держави, християнський та мусульманський світи в його романах зображуються через призму реальних історичних

прагнень народів, споконвічних протистоянь ідеологій та культур [7, с. 27]. Тому, хоча на сторінках свого роману автор дещо і глузує з божевільних фантазій католицьких проповідників і прочан, – релігійні забобони, віра в привидів, духів, чаклунство та пророцтво – є не лише засобом побудови цікавої інтриги, необхідної для відтворення колориту епохи, а й сприймаються читачем як важливий і необхідний історичний аргумент.

Саме релігійні міркування головних героїв несуть значне смислове навантаження, створюючи релігійні іміджі мусульманина та християнина. У сповненій східного колориту мові Саладіна передається філософська мудрість мусульман. Наприклад: «Королі наділені владою сатани – мучити, мудреці – владою аллаха – щілювати» [6, с. 218], «Смертельний вирок не може зійти з усміхнених уст» [6, с. 216], «Навіть мудрець тікає від бурі, якою не в змозі керувати» [6, с. 183], «Туман застиляє прірву від тих, кому призначено в неї впасти.» [6, с. 188].

Головного героя роману мусульманина Саладіна В. Скотт зображає розумнішим та шляхетнішим за християн-лицарів, що співпадає з історичними фактами. На відміну від хрестоносців, які, як відомо, вбили чимало жінок і дітей під час завоювання Єрусалиму, арабський полководець Саладін у 1187 р. після захоплення міста його військом організував спеціальну охорону для запобігання нищення мирного населення, а також за незначний викуп звільнив усіх бранців. Так, реальне історичне підґрунтя має вкладена В. Скоттом в уста язичника Саладіна фраза: «Під час війни не вбивай ні старих, ні калік, ні жінок, ні дітей. Країну не спустошуй» [6, с. 34]. В. Скотт кілька разів вдало використовує такий літературний прийом, як алюзія, вкладаючи в уста Саладіна свої власні переконання, зокрема, ідею рівності всіх людей незалежно від кольору шкіри чи віросповідання. Хоча віротерпимість Саладіна дійсно підтверджується історичними фактами, однак у такій мірі як зображає її письменник у романі «Талісман», без сумніву, вона є літературною вигадкою для створення нових іміджів мусульманина. Це ж стосується наступних трьох, безумовно вигаданих автором для створення відповідних позитивних іміджів мусульманина, епізодів. У першому епізоді Саладін рятує від страти свого суперника Кеннета в коханні до племінниці короля – Едіт, у другому – виліковує, здавалось, смертельно хворого християнина-лицаря самого короля Річарда, у третьому – заводить дружню бесіду, що переростає навіть у міцну дружбу з лицерем-християнином Кеннетом.

Перебуваючи в постійному пошуку «майданчиків для порозуміння», автор переводить своїх героїв на «лінгва-франка»¹ – нейтральну функціональну мову, що не була рідною ні для мусульманина, ні для християнина: «– Між нашими народами укладено мир, – сказав він на лінгво-франка – мові, яка використовувалася для спілкування хрестоносців і сарацин» [6, с. 25].

У своєму наступному романі «Граф Роберт Паризький», що вийшов через шість років після «Талісману», автор із невідомих нам причин докорінно змінює іміджі мусульманина. Тут мусульманин – найманець, який за-

ймається пограбуванням та здирництвом, для якого найголовніше в житті – матеріальні блага, а на того, хто стане на шляху цього «доброго язичника» чекає «жорстока кара», або ж йому доведеться «спорожнити свій гаманець» [14, с. 20]. Якщо в «Талісмані» В. Скотт зобразив мусульман хоробрими, достойними і благородними, то в романі «Граф Роберт Паризький» устами головного героя – графа Роберта він називає їх «невірними псами-язичниками», а головні герої-християни вважають своїм завданням убити хоча б одного «невірного» [14, с. 315]. На питання: «Що стало причиною таких зрушень у ставленні до мусульман В. Скотта?» мають відповісти подальші дослідження творчості цього видатного англійського письменника.

Висновки. Чимало європейських письменників XIX – XX століть, подаючи літературні іміджі мусульман у своїх творах, для створення певного естетичного ефекту відштовхувалися від релігійних іміджів мусульманина у творах В. Скотта. З часом на імагологічному матеріалі (уже на рівні побутового мислення) колективна свідомість європейців створила стереотипи – звичні стійкі уявлення стосовно різних сфер співжиття й міжрелігійних взаємин між християнами і мусульманами.

Таким чином, проаналізувавши виявлені в історичному романі В. Скотта «Талісман» іміджі мусульманина варто зазначити, що вони в деякій мірі відображали релігійну «картину світу» (*imago mundi*) у суспільній свідомості європейських народів середньовічної епохи. Водночас письменник багато в чому змінив усталені релігійні іміджі мусульманина, що подавалися в літературних творах до нього, змальовуючи мусульман як людей, що добре знають військове мистецтво, астрономію, медицину, філософію, є гарними політиками, людьми вірними своєму слову тощо. Іміджі мусульманина В. Скотт подав різноплановими та багатогранними. Мусульмани сприймаються читачем уже не як Чужі, а як інші, викликаючи в читачів більшою мірою симпатію, а не відразу та острах.

Література:

1. Андрусів С.М. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років XX ст. / С.М. Андрусів. – Тернопіль ; Львів, 2001. – 340 с.
2. Гачев Г. Национальные образы мира / Г. Гачев. – М. : Сов. писатель, 1988. – 447 с.
3. Зиннер Э. П. Предисловие // Скотт В. Ричард «Львиное Сердце» / Э.П. Зиннер. – Иркутск, 1958. – С. 5.
4. Наливайко Д.С. Очима Заходу: Рецепція України в Західній Європі XI – XVIII ст. / Д.С. Наливайко. – К. : Основи, 1998. – 580 с.
5. Папилова Е.В. Имагология как гуманитарная дисциплина / Е.В. Папилова // МГУ им. М.А. Шолохова. Серия «Филологические науки». – М., 2011. – № 4. – С. 31–40.
6. Петровский Ю. «Талисман» // В. Скотт: собр. соч. : в 20 т. – М. : Худож. лит., 1965. – Т. 19. – 1965. – 750 с.
7. Реизов Б. Творчество Вальтера Скотта / Б. Реизов. – Л. : Худож. лит., 1965. – 497 с.
8. Beller M. Imagology: a Handbook of the Literary Representation of National Characters / M. Beller, J. Leerssen. – Rodop, 2007. – 496 p.
9. Cadot M. L'image de la Russie dans la vie intellectuelle française. 1839 – 1856 / M. Cadot. – Paris : Fayard, 1967. – 641 p.
10. Dyserinck H. Imagology and the Problem of Ethnic Identity / H. Dyserinck // Intercultural Studies. – 2003. – № 1 (Spring). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www>.

¹ Італ.: *lingua franca* – «мова франків». Конкретна мішана мова, що виникла в Середземномор'ї (Левант) у ранньому середньовіччі і вживалася як допоміжний засіб у спілкуванні в умовах обмежених соціальних контактів. Також відома під назвою «сабір» (лат.: *sapere* – «розуміти»). У її основі були змішані італійська і провансальська лексики, до яких із часом додалися слова з іспанської, грецької, арабської, перської і турецької мов. Використовувалася аж до XIX сторіччя і слугувала головним чином для спілкування арабських і турецьких купців із європейськими, яких на Близькому Сході називали «франками».

intercultural-studies.org/ICS1/Dyserinck.shtml.

11. Neumann I.B. *Uses of the Other: «The East» in European Identity Formation* / I.B. Neumann. – MN : University of Minnesota Press, Borderline Series, 1999. – 281 p.
12. Riley-Smith J. *The Crusades, Christianity, and Islam* / J. Riley-Smith. – New York : Columbia University Press, 2008. – 136 p.
13. Said E. *Orientalism* / E. Said. – London : Penguin, 1998. – 365 p.
14. Scott W. *Count Robert of Paris* / W. Scott. – Edinburgh University Press, 2006. – 562 p.
15. Scott W. *Ivanhoe* / W. Scott – Penguin Books : Harmondsworth, 1986. – 511 p.
16. Scott W. *The Talisman: A Tale of the Crusaders* / W. Scott. – Edinburgh : Edinburgh University Press, 2009. – 234 p.

Левицкая Т. О. Имиджи мусульманина в историческом романе В. Скотта «Талисман»

Аннотация. Используя новейшие методы исследования одной из отраслей компаративистики – има-

гологии, автор статьи исследует исторические, культурологические, социологические и психологические аспекты имиджей мусульманина в историческом романе В. Скотта «Талисман».

Ключевые слова: имагология, В. Скотт, мусульманин, сарацин, христианин, образ Чужого.

Levytska T. Images of muslim in Walter Scott's historical novel "The talisman: a tale of the crusaders"

Summary. Using the latest methods of one of the branches of comparative literature – imagology, the author investigates historical, cultural, sociological and psychological aspects of the image of Muslim in Walter Scott's historical novel "The talisman: a tale of the crusaders".

Key words: imagology, W. Scott, Muslim, Saracen, Christian, image of Another.